

ОЙКОНІМІЯ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ЕКОЛІНГВІСТИЧНИЙ ДИСКУРС

Шульган О. В. Ойконімія України радянської доби: еколінгвістичний дискурс.

У статті розглянуто стан ойконімії України другої половини ХХ століття крізь призму еколінгвістики. Визначено вплив екстра- та інтралінгвальних чинників на формування назв населених пунктів у всіх регіонах нашої країни. Ілюстративно доведено недотримання мовних норм української літературної мови при перейменуванні у радянський період хуторів, сіл, селищ та міст України.

Ключові слова: еколінгвістика, мовні норми, ойконімія.

Шульган О. В. Ойконимия Украины советской эпохи: еколингвистичний дискурс.

В статье рассмотрено состояние ойконимии Украины второй половины ХХ века сквозь призму еколингвистики. Определено влияние экстра- и интралингвальных факторов на формирование названий населенных пунктов во всех регионах нашей страны. Иллюстративно доказано несоблюдение языковых норм украинского литературного языка при переименовании в советский период хуторов, сел, поселков и городов Украины.

Ключевые слова: еколингвистика, языковые нормы, ойконимия.

Shulhan O. V. Oikonimy of Ukraine: ecolinguistic discourse

The article deals with the condition of the Ukrainian oikonimy of the second part of XXth century in the light of ecolinguistics. The influence of extra- and interlingual factors on the naming of the settlements throughout Ukraine is defined. The inobservance of the Ukrainian official language norms while renaming of the villages, towns and cities of Ukraine in Soviet times is proved illustratively.

Key words: ecolinguistics, language norms, oikonimy.

У центрі уваги перебуває актуальна проблема еколінгвістики: аналіз ойконімії України радянської доби. Актуальність теми зумовлена відсутністю чіткого і поглибленого еколінгвального аналізу стану українського ономастикону у зв'язку із значними історичними та суспільними подіями ХХ століття.

Метою роботи є аналіз і систематизація основних змін, які стосуються впорядкування і перейменування назв населених пунктів України радянської доби. Завдання роботи, мотивовані поставленою метою, передбачають: 1) розгляд домінуючих екстра- та інтралінгвальних чинників, які вплинули на формування ойконімії України; 2) оцінку адміністративно-територіальних устрою України радянської доби з позиції зафіксованої правомірності / неправомірності перейменувань поселень; 3) вияв проблемних в еколінгвістичному плані зон порушення мовних норм української мови при перейменуванні

населених пунктів України. Основним методом дослідження є описовий, бо лише за допомогою цілісного опису можна з'ясувати взаємовідношення ономастичної лексики української мови радянської доби і середовища, у якому вона побутувала.

Еколінгвістика – молода мовознавча наука, завданням якої є здійснення детального аналізу трансформаційних змін, що спричинені змінами у соціальному середовищі, дослідження впливу екстра- та інтралінгвальних чинників на формування лексичного фонду, а також культурологічні вподобання та національні пріоритети народу.

У кінці 80-х років XX століття вперше з'явилися дослідження у європейському мовознавстві, присвячені еколінгвістиці, зокрема праці Е. Гаугена, І. Огнгейзера, В. Любася, П. Зими.

Значне місце у формуванні еколінгвістики як науки посідають праці слов'янських мовознавців І. Марвана, Г. Цихуна, Є. Іванової та багатьох інших. Щодо мовознавчих студій українських вчених, то теми екології мови у тих чи інших субсистемах торкалися Б. Грінченко, І. Огієнко, Ю. Шерех, Г. Голоскевич, І. Варченко, Л. Белей, О. Белей, П. Чучка, В. Жайворонок, Г. Мацюк, Б. Ажнюк, Л. Масенко, Я. Радевич-Винницький, Л. Нуждак, О. Боднар та інші [3, с. 7].

З-поміж різних одиниць онімних розрядів та класів особливу увагу з погляду еколінгвального стану привертають ойконіми. Це зумовлено передусім тим, що ойконіми як окремий розряд топонімів виникають і функціонують у багатьох випадках у результаті безпосередньої правової регламентації державних органів. Офіційно-правова природа власних назв населених пунктів гарантує їх пріоритетну належність до офіційно-ділового стилю української літературної мови, що у свою чергу служить вагомим чинником, який забезпечує особливу увагу до нормалізації структури українських ойконімів і покликаний гарантувати високий рівень кодифікованості цього розряду топонімів.

Сучасний стан ойконімії України характеризується численними порушеннями, зумовленими не стільки зміною ідеологічних пріоритетів сучасних українців, скільки докорінною трансформацією суспільної свідомості мовців [4, с. 106].

І. Марван зазначає, що першорядним спільним завданням не тільки мовознавців і вчених взагалі, а також політиків, публіцистів, письменників та інших громадських діячів є очищення («детоксикація») суспільства від тотальної спадщини [2, с. 197]. Події другої половини XX століття дають безперечні приклади порушень екології власних назв, зокрема при перейменуванні та новій номінації хуторів, сіл,

селищ та міст України. Наприклад, часто при перейменуванні населений пункт отримував нову, штучну назву: *Анадол* > *Долинське* (Од), *Вілька Поторицька* > *Великий* (Ль), *Левендалівка* > *Барвінкове* (Хр), *Лунга* > *Довге* (, *Пакість* > *Нагірне*, *Солтиство* > *Малий*, *Форнош* > *Ліскове*, *Чехи* > *Лугове*, *Янківка* > *Лісове* та ін. [7].

Зважаючи на строкатість лексичної бази ойконімії України, а також на майже тисячолітню традицію їх функціонування в рамках різних неукраїнських офіційних систем (російської, австрійської, молдавської, румунської, угорської, польської, чеської), еколінгвальний стан найменування населених пунктів України викликає серйозне занепокоєння. Очевидні деформації їх структури, що суперечать нормам української мови, помітні як на рівні орфографії, так і на інших рівнях мови [4, с. 106], наприклад: *Барбарівка* > *Варварівка*, *За Ровами* > *Зарівчаний*, *За Серетом* > *Заріччя*, *Івачів Горішний* > *Верхній Іванів*, *Кидешів* > *Зміївка*, *Янівка* > *Іванівка* та ін. [11].

Починаючи з кінця 80-их років минулого століття, українські лінгвісти цілком справедливо відзначають украї незадовільний стан українських ойконімів з погляду їх відповідності базовим нормам чинного «Українського правопису». Перейменування населених пунктів України, починаючи ще із кінця 20-30-их років, але найбільше у 1947 році, внесло значні деформації у дотримання норм української літературної мови.

Аналізуючи власні назви населених пунктів України другої половини ХХ століття крізь призму еколінгвістики, ми виявили ряд порушень окремих норм української мови.

Нижче розглянемо конкретні приклади порушень цих норм при творенні нових і заміні давніших назв населених пунктів України. Наприклад, порушенням норм можна вважати вживання і створення нових неправомірних назв населених пунктів на зразок: *Красноармійськ*, *Надеждівка*, *Первомайськ*, *Родниківка* (від рос. «родник» – джерело) тощо, це вживання назв на -к-(ий) стосовно сіл: *Комсомольський*, *Ленінський*, *Сталінський* і т. ін. [7, с. 8].

Що стосується порушень лексичних норм, то у різний час і з різних причин було вилучено практично усі назви поселень, в основах яких звучали як давні, так і новітні етноніми, наприклад: *волохи*, *литва*, *пруси*, *угри*, *ятвяги*; *поляки*, *німці*, *серби*, *шведи* та ін. Слід зазначити, що в українській ойконімії системі давно і широко використовувалися назви, які були мотивовані різного типу етнонімами, окремі з них творили цілі парадигматичні ряди, наприклад: *Татари*, *Татарине*, *Татаринка*, *Татаринів*, *Татаринівка*,

Татаринове, Татаринівці, Татариська, Татариськи, Татарів, Татарівка, Татарка, Татарновичі, Татарське та ін. [5; 6; 7; 8; 10].

Якщо до війни, точніше до 1-го вересня 1946 року в назвах поселень України було відображено понад 30 назв народностей і націй (зокрема *баскаки, болгари, вірмени, волохи, греки, киргизи, китайці, молдавани, мордва, німці, поляки, пруси, серби, татари, турки, угорці, французи, хорвати, цигани, чехи, шваби, ятвяги*), то після 1947 року абсолютна більшість їх назв поселень, в основах яких були зафіксовані конкретні етноніми, була перейменована, включаючи й ойконіми з назвою *руський* (= український) в основі, наприклад: *Баскаки* > *Кам'янка*, *Болгарка* > *Клин*, *Волохи* > *Долинівка*, *Греки* > *Лиманський*, *Киргиз* > *Грушівка*, *Китай* > *Червоний Яр*, *Ляшки* > *Гринєць*, *Молдаванка* > *Синицівка*, *Мордва* > *Красносілля*, *Пруси* > *Підгірний*, *Серби* > *Гонтівка*, *Французи* > *Подорожній*, *Цигани* > *Рудка*, *Шведи* > *Піднагачів*, *Ятвяги* > *Прибілля* та ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Виняток зроблено лише для етноніма *російський* [1, с. 5].

Виключено з офіційного вжитку також назви тих поселень, що засвідчували найменування чужих держав, їх столиць або взагалі відомих міст світу, наприклад: *Америка* > *Великий*, *Берлін* > *Хмільове*, *Варшава* > *Смереки*, *Литва* > *Путилівка*, *Люксембург* > *Ясногородка*, *Маньчжурія* > *Садовий*, *Новий Париж* > *Роца*, *Швейцарія* > *Привільний* і т. ін.

Пануючий у тодішньому СРСР «войовничий» атеїзм не допускав також використання назв поселень, що в тій чи тій мірі відображали поняття, пов'язані з релігією, церквою і т. ін., тому були вилучені з ужитку назви на зразок *Божиків, Боске, Попівка, Різдвяне, Різдвяни* та ін. [1, с. 4].

Перейменовано всі неукраїнські, переважно німецькі, а також румунські, угорські та інші назви поселень; в окремих випадках зроблено спробу частково їх перекладати, але найчастіше вони просто були замінені новими, до того ж штучними назвами, наприклад:

а) німецькі назви з компонентами *-берг* (укр. *гора*), *-гейм* (укр. *будинок*), *-гоф* (укр. *двір*), *-дорф* (укр. *село*), *-таль* (укр. *долина*), *-фельд* (укр. *поле*), *-штадт* (укр. *місто*): *Гуттенберг* > *Доброгір'я*, *Вальддорф* > *Підлісний*, *Гольдштадт* > *Новоселівка*, *Еренфельд* > *Чистопілля*, *Розенталь* > *Зелений*, *Фріденгейм* > *Щасливе* і под.;

б) румунські: *Аджіаска* > *Рибаківка*, *Долукіой* > *Багате*, *Сату-Маре* > *Великосілля*;

в) угорські: *Дюла* > *Юлівці*, *Ретіч* > *Липове*, *Севлюш* > *Виноградне*;

г) турецькі і татарські: *Алтагир* > *Богатир*, *Ташлик* > *Кам'янське*, *Чельмекія* > *Гончарівка*;

г) грецькі: *Ескіполос* > *Глибоке* та ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Щодо словотвірних норм, то з давніх українських ойконімів з компонентом *-піль*, що виникли переважно в Середньовіччі та називали містечка, які створювалися на місці сільських поселень і виражали належність цих містечок тим можновладцям чи їх близьким, чий імена зафіксовано в основі назв, збережено лише поодинокі, а більшість же з них перейменовано, пор.: *Вантопіль* > *Польовий*, *Вацлавпіль* > *Ясна Поляна* [1, с. 5].

Замінено назви всіх поселень, в основах яких були зафіксовані лексеми з означенням соціального розшарування населення, наприклад: *Босяки* > *Зоряний*, *Голодівка* > *Волиця*, *Княздівр* > *Верхнє*, *Холопи* > *Прислuch*, *Шляхта* > *Гайовий* і под.

«Упорядкування» ойконіміїної системи України внесло певні зміни і в її структуру, порушило первісну кількісну репрезентацію відповідних словотвірних моделей. Названі зміни буди спричинені:

1. Вилучення шляхом перейменування значної кількості назв, що належали до найархаїчніших ойконіміїних моделей на *-*jь* (*-je*), *-ичі* (< *-*itji*), *-ани*, *-івці* (< *-*ovъci*), *-инці* (< *-*inъci*), *-ів* (< *-ov*), *-ин* та ін., наприклад: *Велдіж* > *Шевченкове*, *Остобіж* > *Острівок*, *Тожир* > *Борисівка*, *Копче* > *Ново-Котовське*, *Вацевичі* > *Залужани*, *Жидятичі* > *Гамаліївка*, *Барбівці* > *Брусниця*, *Рейнци* > *Вишневий*, *Татаринці* > *Веселівка*, *Желехів* > *Великосілля*, *Милятин* > *Почапка* і под.

2. Вилучення з офіційного вжитку ряду назв поселень з раритетними в слов'янській ономастиці суфіксами *-адь*: *Шаркадь* > *Горбок*, *-ідь*: *Ряпідь* > *Бистриця*, *-ата*: *Денков'ята* > *Деньківка* [1, с. 5].

3. Залучення до ойконіміїної системи України понад 750 раніше не вживаних утворень на *-івка* (< *-овка*), твірними основами яких послужили не тільки антропоніми чоловічого, але й жіночого роду, до того ж не завжди тільки українського іменника, що порушує норми граматичної системи української мови, наприклад: *Варварівка*, *Маріївка*, *Надеждівка*. При цьому чимало дериватів на *-івка* утворено від апелятивів-прикметників, що суперечить нормам української мови, і зрозуміло, не властиве давній українській ойконіміїній системі, пор.: *Веселівка*, *Веселинівка*, *Зеленівка*, *Черленівка* і т. ін.

4. Уведенням до складу ойконімії України близько 700 назв у формі субстантивованих прикметників у чоловічому, рідше середньому роді, з них 130 назв з суфіксом *-ський*; більшість із таких ойконімів є виразно штучними утворенням, при цьому чимало з них є

найменуванням десяти і більше поселень, пор.: *Вільний*, -не (11 населених пунктів), *Високий*, -ке (12), *Вишневий*, -ве (11), *Жовтневий*, -ве (17), *Ленінський*, -ке (10), *Першотравневий*, -ве (10), *Степовий*, -ве (16), *Трудовий*, -ве (12) і т. ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Певної шкоди природному укладу моделей в ойконімії України завдано ще в результаті включення до її складу численних штучних складних назв з препозитивними ад'єктивними компонентами: *Біло-*, *Велико-*, *Верхньо-*, *Високо-*, *Зелено-*, *Кам'яно-*, *Красно-*, *Кругло-*, *Мало-*, *Ново-*, *Старо-*, *Червоно-*, *Широко-* та под., що пишуться з назвами разом або через дефіс (правопис їх нічим не зумовлений), при цьому з окремими ад'єктивами зафіксовано по кільканадцять чи навіть кількадесят новотворів. Наприклад, з компонентом *Ново-* утворено понад 60 назв, з іншими – значно менше. Ось окремі з них: *Біло-*: *Білогір'я*, *Білоглинівка*, *Білоріччя*; *Велико-*: *Велико-Долинське*, *Великопілля*; *Верхньо-*: *Верхньодорожнє*, *Верхньо-Тузлове*; *Високо-*: *Високопіль*, *Високофедорівка*; *Зелено-*: *Зеленогаївка*, *Зеленопілля*; *Кам'яно-*: *Кам'яногірка*, *Кам'янопіль*; *Красно-*: *Краснодолинський*, *Краснолиман*; *Кругло-*: *Круглолугівка*, *Круглоозерка*; *Мало-*: *Малосілка*, *Малохатка*; *Ново-*: *Ново-Олександрівка*, *Ново-Павлівка*; *Старо-*: *Старомлинівка*, *Старосілля*; *Червоно-*: *Червоноармійське*, *Червоногірка*; *Широко-*: *Широколанівка*, *Широкополе* і т. ін. [7].

Щоб підкреслити «радянськість» тих чи інших найменувань населених пунктів, їх дуже часто ускладнювали атрибутивними означеннями *червоний* (*червона*, *червоне*), *радянський* (*радянська*, *радянське*), *жовтневий* (*жовтнева*, *жовтнєве*), *ленінський* (*ленінське*) і т. ін. Наприклад: *Червона Зірка*, *Червона Хвиля*, *Червоне Озеро*, *Червоний Жовтень*, *Червоний Запорожець*; *Жовтнєве*, *Жовтневий*; *Ленінський*, *Ленінське* і т. ін.

Численними штучними новотворами є конфіксальні деривати з суфіксами *-*је* і *н-ий* та префіксами *за-*, *межи-*, *над-*, *під-* та ін., наприклад: *Заболоття*, *Межигір'я*, *Надрічний*, *Підлісний* і под.

Не властивими для української ономастики і дивоглядними з позиції словотвірної семантики є новотвори, що складаються з двох іменників, поєднаних за зразком атрибутивних сполучень, наприклад: *Андрієво-Іванів*, *Варваро-Олександрівка*, *Миколо-Бабинка*, *Олено-Косогорівка*, *Любо-Торфівка*. Упровадження до української ойконімії подібних назв поселень можна пояснювати або повним незнанням творцями таких назв української мови, або ж відвертим ігноруванням її норм [1, с. 6].

Усталений в українській ойконімії кількісний розподіл

словотвірних моделей було порушено ще також через залучення до її складу: а) значного числа назв – субстантивованих прикметників з суфіксами *-ов-(е)*, *-ов-(ий)*, утворених передусім від найменувань природно-географічних об'єктів, наприклад: *Лозовате, Лозоватий, Лугове, Луговий, Степовий, Степове, Яровий, Ярове* і под., рідше від найменувань інших реалій, наприклад: *Жовтневе* (12 назв), *Кутовий, Трудове, Трудовий* і т. ін.; б) великої кількості штучних утворень з суфіксами *-к-(а)*, *-анк-(а)*, *-ян-к-(а)* на зразок *Березянка, Ведмежка, Вовчанка, Кам'янка, Тростянка*.

Значної деформації зазнала ойконімія України і у зв'язку з уведенням до її складу великої кількості назв поселень, утворених від прізвиськ, рідше прізвищ чи псевдонімів різного рангу партійних і військових функціонерів – Леніна, Сталіна, Будьонного, Ворошилова, Жданова, Кірова і т. ін. Лише від прізвиська Ленін утворено понад 160 назв населених пунктів України, а від прізвища Ворошилов – понад 90 ойконімів. Наприклад: *Ленінське, Ленінське, Ленінський, Ленінський; Сталінське, Сталінське, Стальнівці; Будьоннівка, Будьоннівка; Ворошиловка, Ворошиловград (= Луганськ); Жданівка; Кірова, Кірове, Кіровка, Кірово-Українське, Кіровське* і т. ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Залучення таких назв до ойконімії України супроводжувалося:

1) творенням невластивих українській онімії ойконімічних моделей на зразок *с. Будьонного, с. Ворошилова, с. Ленінове*; 2) вилученням з облікових даних нерідко давніх назв населених пунктів; 3) перейменуванням населених пунктів, які у різні періоди відігравали важливу роль в історії України, були пов'язані з життям і діяльністю видатних діячів як української, так й інших культур [1, с. 6].

Як бачимо, ойконімія України згідно із адміністративно-територіальним устроєм України радянського періоду, а саме у другій половині ХХ століття, часто змінювалася, формувалася внаслідок різноманітних екстра- та інтралінгвальних факторів, які майже не мали жодного стосунку до культурних традицій нашого народу та дотримання норм української літературної мови. Використовуючи описовий метод дослідження, ми змогли проаналізувати, яким чином створювалася система ойконімії України, як при такому формуванні не збереглася екологія власної назви, тобто порушилася цілісність номінації ойконімів.

Еколінгвістичний аспект дослідження, поєднуючись із соціолінгвістичним, вказує на неправомірність перейменувань поселень, що були здійсненні в Україні, і вимагає подальшого унормування

номінацій. Належна увага до забезпечення еколінгвального аспекту вивчення ономастики загалом матиме вагоме значення не лише для збереження національної самобутності, а й для створення надійного підґрунтя подальшого розвитку ономастикону, достойного його вікових традицій.

Література

1. Бучко Д. Радянська дійсність і ойконімічна система України / Д. Бучко // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Сер. Мовознавство. – №1. – 2000. – С. 3–7.
2. Марван І. Мова у контексті завдань духовної екології (Еколінгвістика та її роль у відродженні посттоталітарного суспільства) / І. Марван // Мовознавство : Другий міжнародний конгрес українців 22–28 серпня 1993 р., Львів : Доповіді і повідомлення. – Львів, 1993. – С. 197–198.
3. Нуждак Л. Еколінгвістика : [монографія] / Л. Нуждак. – Ужгород, 2013. – 109 с.
4. Нуждак Л. Український ономастикон посттоталітарної доби у світлі еколінгвістики : [монографія] / Л. Нуждак. – Ужгород, 2012. – 239 с.
5. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ : у 2-х т. – Т. 1. – К. : Політвидавництво України, 1969. – 541 с.
6. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ : у 2-х т. – Т. 2. – К. : Політвидавництво України, 1969. – 631 с.
7. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1946. – 1084 с.
8. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 липня 1965 року. – К. : Політвидавництво України, 1965. – 432 с.
9. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 січня 1962 року. – К. : Політвидавництво України, 1962. – 419 с.
10. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січ. 1987 р. – К. : Голов. ред. УРЕ. 1987. – 504 с.
11. Украинская ССР. Административно-территориальное деление. На 1 января 1979 года. – К. : Главная редакция УСЭ, 1979. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2013 р.